

BOLANING PSIXIK RIVOILANISHI VA PEDAGOGIK TA'SIRNING O'ZARO ALOQADORLIGI MUAMMOSI

Raximjonova Komila

O'zbekiston jurnalistika va ommaviy kommunikatsiyalar universiteti
Amaliy psixologiya yo'nalishi 3- bosqich talabasi
<https://doi.org/10.5281/zenodo.20064175>

O'zbek tilida annotatsiya. Ushbu tezis bolaning psixik rivojlanishi jarayonida pedagogik ta'sirning o'rni va mexanizmlarini tahlil qiladi. Maqsad psixik funksiyalar shakllanishi, ta'limiy vaziyatlar va muloqot tajribasi o'rtasidagi sababiy bog'liqlikni aniqlashdir. Metodologik asos sifatida rivojlanish psixologiyasi, faoliyat va madaniy-tarixiy yondashuv integratsiyasi qo'llanadi. Yangilik sifatida pedagogik ta'sirning “moslashuvchan zonaligi” tushunchasi konseptuallashtiriladi.

Rus tilida annotatsiya. В тезисе анализируется взаимосвязь психического развития ребёнка и педагогического воздействия как системного фактора становления высших психических функций. Цель состоит в выявлении причинных связей между образовательной ситуацией, опытом общения и динамикой саморегуляции. Методологическая база объединяет культурно-исторический, деятельностный и развивающий подходы. Научная новизна выражена в обосновании принципа «адаптивной зональности» педагогического воздействия.

Ingliz tilida annotatsiya. This thesis examines the interdependence between a child's mental development and pedagogical influence as a structured condition for the formation of higher psychological functions. The aim is to identify causal links between learning situations, communicative experience, and the growth of self-regulation. The methodology integrates cultural-historical, activity-based, and developmental approaches. Scientific novelty is articulated through the concept of “adaptive zonality” of pedagogical influence.

Kalit so'zlar (o'zbek). psixik rivojlanish; pedagogik ta'sir; ijtimoiy vaziyat; o'quv faoliyati; o'zini boshqarish; motivatsiya; muloqot; individual farqlar

Ключевые слова (rus). психическое развитие; педагогическое воздействие; социальная ситуация; учебная деятельность; саморегуляция; мотивация; общение; индивидуальные различия

Keywords (ingliz). mental development; pedagogical influence; social situation of development; learning activity; self-regulation; motivation; communication; individual differences

Asosiy matn. Bolaning psixik rivojlanishi muammosi ilmiy psixologiyada faqat biologik yetilish yoki ta'lim natijasi sifatida emas, balki ijtimoiy tajriba, faoliyat va muloqotning murakkab o'zaro ta'siri sifatida talqin qilinadi. Mazkur yondashuvda pedagogik ta'sir oddiy “tashqi rag'bat” darajasida qolmaydi: u bola uchun ma'no kasb etadigan vaziyatlarni tashkil etish, faoliyatning maqsad-motiv tuzilmasini qayta qurish hamda o'zini boshqarish mexanizmlarini asta-sekin ichkilashtirishga xizmat qiladigan shartlar tizimidir. Shuning uchun “rivojlanish” va “ta'sir” kategoriyalarini qarama-qarshi qo'yish ilmiy jihatdan samarasiz: pedagogik ta'sir rivojlanishni majburlab “tezlashtirish” emas, balki rivojlanishning tabiiy dinamikasiga mos keladigan, uni yo'naltiradigan va mazmunan boyitadigan vositachilikdir. Ushbu tezisning markaziy muammosi shundan iboratki, pedagogik ta'sirning samarasi uning

intensivligiga emas, balki bola psixik rivojlanishining aktual holati, ehtiyojlari, tajriba maydoni va ijtimoiy vaziyat bilan moslashuvchan uyg'unlashuviga bog'liq.

Rivojlanish psixologiyasida oliy psixik funksiyalar kelib chiqishi ijtimoiy-tarixiy tajribaga bog'lanishi, ularning vositalar orqali (til, belgilar, qoidalar, madaniy artefaktlar) tashkil topishi haqida konseptual qarashlar shakllangan [1]. Bunda pedagogik ta'sirning asosiy vazifasi bolaning ijtimoiy tajribani "tayyor" shaklda qabul qilishini emas, balki faol o'zlashtirishini ta'minlaydigan sharoitlarni yaratishdan iborat bo'ladi. O'zlashtirish jarayoni esa motivatsion soha, emotsional xavfsizlik, muloqot sifatlari va intellektual qiyinchilik darajasi bilan bevosita bog'liq. Shu sababli pedagogik amaliyotda ko'pincha kuzatiladigan xatoliklardan biri "bir xil ta'sir hamma uchun bir xil natija beradi" degan yashirin farazdir. Aslida ta'sirning mazmuni ham, shakli ham bolaning individual farqlari, ayniqsa, o'zini boshqarish, diqqat barqarorligi, nutqiy vositalanish va reflektiv tajribasi bilan moslashtirilmasa, u rivojlantiruvchi omil bo'lish o'rniga tashqi bosimga aylanib qolishi mumkin.

Pedagogik ta'sirni psixik rivojlanish bilan bog'lashda "ijtimoiy vaziyat" tushunchasi metodologik ahamiyat kasb etadi, chunki bola kattalar va tengdoshlar bilan qanday munosabatlar tizimida yashashi uning faoliyatdagi imkoniyatlarini belgilaydi [2]. Ijtimoiy vaziyatning o'zgarishi faqat tashqi sharoit almashinuvi emas; u bolaning o'z "men"ini, boshqalar bilan chegaralarni, muvaffaqiyat va xatoga munosabatni qayta talqin qilishiga olib keladi. Demak, pedagogik ta'sir samaradorligi o'qituvchining o'rgatuvchi pozitsiyasi bilan bir qatorda, o'quvchi uchun psixologik xavfsiz, ma'no va qadrga ega bo'lgan muhitni ta'minlashga ham tayanadi. Shunday muhitda topshiriq "bajarilishi shart bo'lgan talab" emas, balki "erishiladigan maqsad" sifatida qabul qilinadi; bu esa motivatsion energiyani orttirib, ixtiyoriy diqqat va rejalashtirishni faollashtiradi.

Faoliyat yondashuvi doirasida pedagogik ta'sirning markazida o'quv faoliyatini tashkil etish turadi: bola bilimni iste'mol qilmaydi, balki uni muammo yechish, modellash, tekshirish va nazorat qilish jarayonida qayta ishlab oladi [3]. Bunda o'qituvchining ta'siri "javobni berish" emas, balki "kognitiv vaziyatni qurish" sifatida namoyon bo'ladi: savol qo'yish, yo'nalish berish, mezonlar ishlab chiqish, baholash tilini shakllantirish va xatoni o'rganish resursiga aylantirish. Mazkur mexanizmni psixik rivojlanish bilan bog'laydigan nuqta shundaki, o'quv faoliyati jarayonida bola tashqi nazoratdan ichki nazoratga, situativ harakatdan rejalashtirilgan harakatga o'tadi. O'zini boshqarishning bunday o'sishi irodaviy sifatlar "tabiatan" kuchaygani uchun emas, balki pedagogik vositalanish natijasida boshqaruv algoritmlari va til birliklari ichkilashgani uchun sodir bo'ladi.

Shu o'rinda "yaqin rivojlanish" g'oyasi pedagogik ta'sirning o'lchovini belgilab beradi: ta'sir bola hozir mustaqil bajara oladigan darajadan biroz yuqoriroq, biroq muloqot va ko'mak sharoitida uddalashi mumkin bo'lgan vazifalar maydoniga yo'naltirilganda rivojlantiruvchi bo'ladi [1]. Amaliyotda bu tamoyilni noto'g'ri tushunish ikki xil og'ishlarni keltirib chiqaradi: birinchisi, topshiriqlarni ortiqcha yengillashtirish, natijada bola kognitiv kuchanishni boshdan kechirmaydi va o'sish mexanizmlari ishga tushmaydi; ikkinchisi, haddan tashqari murakkablashtirish, natijada muvaffaqiyatsizlik tajribasi ko'payib, motivatsiya pasayadi, himoya reaksiyalari kuchayadi. Shu sababli tezisda "pedagogik ta'sirning moslashuvchan zonaligi" konsepti taklif etiladi: u topshiriq qiyinligi, ko'mak turi, muloqot ohangi va baholash mezonlarining dinamik muvozanatini nazarda tutadi. Zonalik "bir martalik diagnostika"ga emas, balki o'quv jarayonidagi qayta aloqa asosida doimiy qayta sozlashga tayanadi.

Psixik rivojlanishning muhim o‘qi emotsional-regulyativ sohadir. Psixologik tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, ijobiy emotsional fon, qo‘llab-quvvatlovchi muloqot va adolatli baholash o‘zini boshqarishning kuchayishiga xizmat qiladi, chunki bola xatoni shaxsiy qadrsizlik sifatida emas, o‘rganish jarayonining tabiiy elementi sifatida qabul qiladi [4]. Bu holatda pedagogik ta‘sir “jazolovchi nazorat”dan “rivojlantiruvchi fikr-mulohaza”ga ko‘chadi. Fikr-mulohaza esa faqat natijaga emas, jarayonga ham qaratilganda, ya‘ni strategiyalar, urinishlar va qarorlar tahlil qilinganda, refleksiya va metakognitiv ko‘nikmalar rivojlanadi. Metakognitiv ko‘nikmalar o‘sishi esa psixik rivojlanishning keyingi bosqichlarida mustaqil ta‘lim olish salohiyatini belgilaydi.

Pedagogik ta‘sirning o‘zaro aloqadorligi muammosida til va nutqning vositachilik roli alohida o‘rin tutadi. Nutq nafaqat muloqot vositasi, balki fikrlash va o‘zini boshqarishning ichki mexanizmidir: topshiriqni rejalashtirish, qadamlarni ketma-ketlikda tasvirlash, xatoni aniqlash va tuzatish ko‘pincha nutqiy vositalar orqali amalga oshadi. Shu bois o‘qituvchi tomonidan beriladigan instruksiyalar, savollar va izohlar bolaning ichki nutqini modellashtiradi. Biroq bu jarayon faqat “ko‘p gapirish” bilan hal bo‘lmaydi; pedagogik nutqning aniqligi, mezonlarga tayanishi va bolaning hozirgi tushunish darajasiga mosligi muhim. Aks holda, til vositasi tushuntirish emas, axborot shovqini bo‘lib qoladi.

Zamonaviy pedagogik-psixologik qarashlar shaxsiylashtirilgan ta‘lim g‘oyasini kuchaytiradi, ammo bu g‘oya ko‘pincha soddalashtirilib, “har kimga alohida dastur” darajasida talqin qilinadi. Aslida shaxsiylashtirish pedagogik ta‘sirning differensial mexanizmlarini anglatadi: bir xil maqsadga turli yo‘llar orqali olib borish, ko‘makning shaklini (namuna ko‘rsatish, birgalikda bajarish, savol bilan yo‘naltirish, mustaqillikka chiqarish) vaziyatga mos tanlash va baholashni progress dinamikasiga bog‘lash. Bu yondashuvda diagnostika faqat kirish nazorati emas, balki jarayoniy monitoring sifatida qaraladi. Monitoring natijalari o‘qituvchiga zonalikni qayta belgilash, motivatsion to‘siqlarni aniqlash va muloqot strategiyasini moslashtirish imkonini beradi.

Mazkur tezisning ilmiy natijasi sifatida pedagogik ta‘sir va psixik rivojlanish o‘rtasidagi aloqadorlik uch darajada konseptualashtiriladi: birinchidan, mazmuniy daraja, ya‘ni bolaning qaysi kognitiv va shaxsiy tuzilmalari rivojlanayotganiga mos ta‘lim mazmunini tanlash; ikkinchidan, protsessual daraja, ya‘ni o‘quv faoliyatini qanday bosqichlar va vositalar orqali tashkil etish; uchinchidan, kommunikativ-emotsional daraja, ya‘ni o‘zini baholash, xavfsizlik, xato madaniyati va hamkorlikning rivojlanishga ta‘siri. Ushbu uchlikdan birortasi e‘tibordan chetda qolsa, ta‘sirning rivojlantiruvchi potentsiali kamayadi: kuchli metodika, ammo salbiy muloqot fonida motivatsiya so‘nadi; iliq muhit, ammo qiyinchilik zonasi to‘g‘ri tanlanmasa, intellektual o‘shish sekinlashadi; mazmun boy, ammo jarayoniy vositalanish sust bo‘lsa, bilimlar tizimlashmaydi.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, bolaning psixik rivojlanishi va pedagogik ta‘sirning o‘zaro aloqadorligi muammosi pedagogik faoliyatni “bilim berish”dan ko‘ra kengroq, ya‘ni rivojlanish shartlarini tashkil etish sifatida tushunishni talab qiladi. Taklif etilgan “moslashuvchan zonalik” konsepti pedagogik ta‘sirni qiyinchilik darajasi, ko‘makning turi, kommunikativ ohang va baholash mezonlarining dinamik muvozanati sifatida ko‘rishga imkon beradi; bu muvozanat saqlanganda o‘quv faoliyati bolaning o‘zini boshqarish, refleksiya va motivatsion barqarorligini kuchaytiradigan rivojlantiruvchi maydonga aylanadi. Shuningdek, pedagogik ta‘sirning samaradorligi o‘qituvchi tomonidan doimiy qayta aloqa asosida

moslashtirib borilganda, ya’ni bola tajribasining real dinamikasi inobatga olinganda ortadi; natijada psixik rivojlanish ta’lim jarayonining tashqi “natijasi” emas, uning ichki mexanizmi sifatida namoyon bo’ladi.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Vygotskiy, L. S. Myshlenie i rech’. Moskva, AST, 2020. 672 s.
2. El’konin, D. B. Psixologiya razvitiya. Moskva, Akademiya, 2001. 144 s.
3. Leont’ev, A. N. Deyatel’nost’. Soznanie. Lichnost’. Moskva, Smysl, 2004. 352 s.
4. Bandura, A. Self-efficacy: The Exercise of Control. New York, W. H. Freeman, 1997. 604 p.
5. G’oziyev, E. G’. Umumiy psixologiya. Toshkent, O’zbekiston, 2010. 416 b.
6. Karimova, V. M. Yosh va pedagogik psixologiya. Toshkent, Fan va texnologiya, 2016. 320 b.